

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KLASIČNU FILOLOGIJU

DIPLOMSKI RAD

Usporedba antičkih razmišljanja o jeziku i de Saussureova strukturalizma

Mentor:

dr. sc. Petra Šoštarić

Student:

Kristijan Freiburger

Zagreb, veljača 2018.

SADRŽAJ :

UVOD.....	3
1. Razvoj lingvistike.....	4
2. Grčki filozofi i njihova razmišljanja o jeziku.....	9
3. De Saussureov strukturalizam.....	18
3.1. Jezična djelatnost kako je vidi de Saussure.....	23
3.2. Jezični znak kao spoj označitelja i označenog.....	25
3.3. Dihotomija eksterne i interne lingvistike.....	26
3.4. Simultanost i sukcesivnost kao dvije osi istraživanja.....	27
3.5. Sintagmatski i paradigmatički odnosi.....	28
3.5.1 Vrijednost.....	29
3.5.2 Razlike i opozicije.....	30
4. Usporedba.....	31
5. Zaključak.....	36
Bibliografija.....	37

Uvod

Čovjek, da bi izrazio bilo kakvu svoju misao koristi se jezikom kao sredstvom putem kojega najbolje može komunicirati i objasniti ono što sam misli. Najlakše mu je jednostavno svoje misli reći nekome i tako podijeliti svoje mišljenje s drugim čovjekom. Činjenicama jezika čovjek iskazuje, opisuje i prenosi činjenice svoga izvanlingvističkog realiteta. Jezik mu služi da bi to trenutno znanje prenio i na buduće generacije. Nezaobilazna je njegova uloga kako u svakodnevnoj komunikaciji, tako i u školstvu, administraciji, medijima i svemu što zahtijeva prijenos nekakvih poruka. Jezik je, u isto vrijeme jednostavan i složen. Jednostavan, jer ga koriste svi i svuda i bez nekog pretjeranog znanja o njegovoj unutrašnjoj strukturi, a složen kada je predmet znanstvenog proučavanja. Upravo takvom vrstom proučavanja jezika kao društvenog fenomena bavi se lingvistika. Današnja saznanja o jeziku nisu nastala sada i ovdje, već su plod ranijih proučavanja i razmišljanja. Njih ponekad niti ne možemo nazvati znanstvenima (lingvističkima), no bila su prijeko potrebna da bi lingvistika bila ono što danas jest - znanost o najraširenijoj i najznačajnijoj ljudskoj djelatnosti, a to je jezična djelatnost, unutar koje se nalaze jezik i govor, kao njezina apstraktna i konkretna realizacija.

1. Razvoj lingvistike

Lingvistika kao etablirana znanost o jeziku i jezičnoj djelatnosti je vrlo mlada (tek stotinjak godina). No interes za jezik kod čovjeka se, najvjerojatnije, javio u drevna vremena kada su društvene grupe i pojedinci postali sposobni da sredstva vlastita djelovanja promatraju odvojeno od sebe samih i da uočavaju njihove specifičnosti. Prva suočavanja čovjeka s jezikom za koje imamo dokaza bila su prva pisma, kao vrsta zorne ekstrapsihičke memorije preko kojih onda doznajemo neke činjenice iz života ljudi koji su se njima koristili. Imala su sasvim utilitaran karakter. Prva pisma su bili *piktogrami* (crteži, npr. slikarije na zidovima pećina), zatim *ideogrami* (crteži su predstavljali jednu ideju, npr. egipatsko hijeroglifsko pismo ili današnje kinesko ili japansko pismo), da bi se iz njih razvila *slogovna pisma* (jedan znak predstavlja jedan slog koji onda predstavlja jednu ili više ideja), i naposljetku *fonetska pisma* (gdje jedan grafem predstavlja jedan glas). Pismo je sredstvo, pomoću kojeg (pod uvjetom da ga uspijemo dešifrirati) dolazimo do činjenica jezika kojim je to pismo pisano. Prva pisma su bila prvi opisi jezičnih stanja. Opisi jezika su već vrlo razvijeni u djelima starih indijskih gramatičara Paninija (4. st. pr. Kr.) i Patanjaliya (2. st. pr. Kr.)¹. Na Zapadu je s grčkim filozofima otvoreno novo razdoblje u promatranju jezičnih činjenica, koji jezik nisu samo promatrali i opisivali, nego su ga pokušali i tumačiti. Osnovne intencije takva opisivanja zadržale su se preko Rimljana, sve do kraja Srednjeg vijeka, kada primat preuzima latinski jezik. Srednji vijek je donio novu komponentu proučavanja jezika, a to je svijest o međusobnoj sličnosti jezika. Iako je tijekom tog razdoblja na Zapadu latinski bio najvažniji jezik, ipak su pojedini nacionalni jezici uspijevali izboriti svoje mjesto i u sociološki relevantnijim oblicima komunikacije, pa su tako postajali „dostojni“ objekti gramatičkog opisa. Gramatičari su, koliko je to bilo moguće, svodili sve jezične pojave na kalupe latinske gramatike i na taj način nužno morali uočavati sličnosti pojedinih jezika što su ih uspoređivali s latinskim. Ta je vrsta izučavanja doživjela svoj vrhunac u slijedećem razdoblju, a u 17. stoljeću doseže sintezu na jednoj novoj razini. U to vrijeme su istraživači u raznim dijelovima Europe (najpoznatija je francuska gramatičarska škola *Port-Royal*)² počeli otkrivati unutrašnje logičke zakonitosti jezičnih struktura, koje su istovremeno smatrali općim zakonitostima čovjekova univerzuma i da, prema tome, nisu vezane za neki pojedinačni jezik, već za ljudski jezik uopće. U tom periodu upoznavanjem novih geografskih prostranstava silno se povećao i broj poznatih jezika, a to je ponovo dovelo do novih spoznaja i novih načina promatranja činjenica jezika. Moglo se uočiti

¹ Škiljan 1985: 49.

² Škiljan 1985: 50.

da su neki jezici međusobno sličniji od drugih, i težište istraživanja prebačeno je s općih zakonitosti na specifične crte kojima su izvjesni jezici povezani. Radilo se tu u prvom redu o europskim jezicima, a kad je krajem 18. stoljeća Europljanima postao poznat *sanskrt* (jedan od najstarijih indijskih jezika), mogla je započeti nova era lingvističkih istraživanja - era *komparatistike* i to uglavnom indoeuropske komparativne gramatike. Među prvim lingvistima koji su se bavili takvim poredbenim istraživanjima bio je William Jones, koji je uspoređujući oblike latinskog, gotskog, grčkog i keltskog jezika sa oblicima iz sanskrta iznio pretpostavku da su se svi ti jezici razvili iz zajedničkoga jezika-pretku koji se nije očuvao. Treba još spomenuti i našeg gramatičara, poliglota i indologa Filipa Vezdina, autora prve tiskane sanskrtske gramatike. Premda prvi komparatisti - Franz Bopp, Rasmus Rask, Jakob Grimm, Georg Curtius - zapravo nisu još težili za tim da stvaraju historijske, dijakronijske presjeke jezičnog razvoja, već samo da uspoređuju različite jezike, oni su neminovno, budući da su komparirali na znanstvenim osnovama jezike iz različitih vremenskih perioda, unosili i dijakronijske elemente u svoje opise. Time su bitno promijenili pravac lingvističkih ispitivanja i odredili ga za slijedećih gotovo 150 godina. Punu su afirmaciju historijska istraživanja postigla s *mladogramatičarima* - generacijom koja je bila sklona tvrdnji da ništa što u promatranju jezika nije historijsko nije ni znanstveno.³ Mladogramatičari su, da bi istakli zakonitosti povijesnog razvitka jezika, „atomizirali“ jezičnu strukturu, razbili je na elemente kako bi mogli definirati kretanje u vremenu svakog pojedinog od njih. Na taj su način uočili velik broj izoliranih fenomena i omogućili istraživačima s početka 20. stoljeća da stvore nove sinkronijske sinteze.

Osnovno je obilježje gotovo svih značajnijih lingvističkih pravaca 20. stoljeća njihovo strukturalističko usmjerenje, pa se suvremena lingvistika nerijetko izjednačuje sa *strukturalističkom lingvistikom*.⁴ Strukturalizam je u izučavanje jezika donio toliko promjena da se često smatra da se opća lingvistika, u svojem pravom obliku, i formira tek u prvim dekadama 20. stoljeća. Naime, strukturalizam se u lingvistici pojavio prije nego u drugim društvenim znanostima, čak i prije no što je nazvan strukturalizmom. Onog trenutka kad su lingvisti počeli prekidati s mladogramatičarskom tradicijom i kad su prestali promatrati izolirano pojedinačne jezične jedinice u njihovu historijskom razvitku pa su obratili pažnju na relacije tih jedinica u određenom vremenskom presjeku, dakle na jezični *system* i jezičnu *strukturu*, tog se trenutka rodio strukturalizam u lingvistici. On je u prvom svom razdoblju bio izvanredno plodonosna metodologija znanstvenog rada, s pomoću koje su otkrivene mnoge

³ Škiljan 1985: 50-52.

⁴ Škiljan 1985: 54-55.

dotad neuočene zakonitosti u jeziku, i osobito je dobro osvjetljena komunikacijska funkcija jezične djelatnosti. Napredak lingvistike nakon uvođenja strukturalističkog pristupa bio je golem i spektakularan, tako da je ova metodologija prenijeta i u mnoge druge humanističke nauke (antropologiju, psihologiju, teoriju književnosti, sociologiju ili povijest). U njima, a i u povratnoj sprezi i u lingvistici, strukturalizam je prerastao u pogled na svijet prema kojem se bit opisivanog predmeta iscrpljuje u njegovoj stalnoj i nepromjenjivoj strukturi. Ova je struktura ujedno i cilj i krajnja granica ljudske spoznaje. Ovakav strukturalizam je postao značajna kočnica ne samo razvitku lingvistike nego i drugih znanosti. Naime, strukturalizam svojim odricanjem proučavanja dijakronijskog pristupa⁵ dovodi do jednog drugog ekstrema u proučavanju jezika. Sjetimo se, mladogramatičari su govorili da ništa što nije dijakronijsko nije ni lingvističko, a strukturalisti naglašavaju upravo suprotno, dakle da se jezik ne može proučavati dijakronijski, jer da bismo mogli proučiti neki sistem on mora biti na neki način statičan. Preteče strukturalističkog pristupa u lingvistici bili su dvojica Poljaka: to su Jan Baudouin de Courtenay (1845.-1929.), začetnik modernog razmišljanja o fonologiji i fonološkim sustavima⁶ i njegov učenik Mikolaj Kruszewski (1851.-1887.); on je sa svojim učiteljem naslutio potrebu razlikovanja između govora i jezika i mogućnost logičkog opisa jezičnog sistema u jednom vremenskom presjeku. Njihov rad je poznat pod imenom *kazanjska škola*.⁷ Budući da su djelovali na krajnjoj periferiji znanstvenih zbivanja, u Kazanju (jugozapadna Rusija), odjeci njihovih teorija bili su neznatni, no ipak su doprli do znanstvenika koji se danas općenito smatra osnivačem suvremene strukturalističke lingvistike, i iz čijeg su djela potekle gotovo sve značajnije europske lingvističke škole: to je švicarski lingvist Ferdinand de Saussure, o kojem će biti više riječi kasnije.

Strukturalistička lingvistička misao dobila je i službeno priznanje na Prvom internacionalnom lingvističkom kongresu koji je održan 1928. godine u Hagu. Na tom su Kongresu ruski lingvisti *Roman Jakobson*, *Nikolaj Karcevski*, *Nikolaj Trubetzkoy* i ženevski *Charles Bally* i *Antoine Sechaye* (de Saussureovi učenici i sastavljači kapitalnog djela *Kurs (tečaj) opće lingvistike*, o kome će poblize biti riječi kasnije) iznijeli zajedničke reference na de Saussurea u svojem opisu jezika kao sistema⁸. Tada je i prvi puta uveden termin *strukturalizam* koji ne postoji u Saussureovim zapisima, naime on koristi izraz *sistem*.

⁵ Škiljan 1985: 58.

⁶ Škiljan 1985: 55.

⁷ Škiljan 1985: 54-55.

⁸ Škiljan 1985: 66-69.

U ovom pokušaju prikaza razvoja lingvistike od razmišljanja o jeziku do priznate znanosti služio sam se djelima profesora Dubravka Škiljana (*Pogled u lingvistiku, Dijalog s antikom*) na koja ću se često vraćati tijekom cijelog ovog rada, jer, osobno mislim, a time sigurno dijelim mišljenje svih koji su upoznati s njegovim velikim doprinosom općoj lingvistici i klasičnoj filologiji, da predstavljaju sukus cjelokupne povijesti lingvističkog razmišljanja.

Nakon ovog ekskursa, vratimo se jeziku i pokušaju opisa samog postanka jezika i raznih teorija koje su se po tom pitanju pojavile. Želja za objašnjenjem kako je uopće nastao ljudski jezik postoji od najstarijih vremena. Za jedan od tih pokušaja opisa nastanka jezika saznajemo iz Herodotovih *Povijesti*.⁹ Herodot je grčki povjesničar s početka 5. st. pr. Kr, rodom iz Halikarnasa na jugozapadnoj obali Male Azije (tako se u antičko vrijeme zvalo područje istočnog Sredozemlja - obala i otoci). Prema Ciceronu, nazvan i „*pater historiae*“ („otac povijesti“). S jednog od svojih mnogobrojnih putovanja koje je iscrpno opisao u svojim „Povijestima“ (dio koji je nazvan „egipatski logos“ u kojem daje prikaz prirode te zemlje, njezinih znamenitosti, njezine religije i svakojakih običaja njezinih stanovnika¹⁰) donosi zanimljivu priču o pokušaju Psametiha, egipatskog faraona, koji je pokušavajući doznati, koji je najstariji narod nehotice napravio i jedan od prvih nam poznatih lingvističkih pokusa, i to na slijedeći način. Parafrazirajući priču samog Herodota: dva je novorođena djeteta nekih prostih roditelja dao pastiru da ih othrani kod stada, i to ovako. Naredio je da nitko pred tom djecom ne smije progovoriti niti jednu riječ, zatim da leže u jednoj usamljenoj kući, pa da im u određeno vrijeme dovode koze i, kad se nasišu njihova mlijeka, da ih ostave same (postoje razne verzije te priče, čak je po jednoj faraon dao iščupati jezike čuvaricama te djece, da one ne bi progovorile dok bi ih hranile i brinule se o njima). To sve je on uredio želeći čuti koju će riječ djeca prvu progovoriti nakon prvog mucanja. To je trajalo cijele dvije godine i kad je jednog dana pastir otvorio vrata i ušao unutra, djeca su istrčala pred njega s raširenim rukama i oba povikala: „bekos!“ Kad je to doznao i sam Psametih, raspitivao se koji narod ima riječ „bekos“. Saznao je da tu riječ imaju Frigijci i da ona kod njih znači „kruh“. Nakon toga su Egipćani priznali da su Frigijci kao narod stariji od njih, što nije točno, jer za tekstove starofrigijskoga imamo potvrdu iz 6-5. st. pr. Kr., a novofrigijskoga iz 2-4. st. Frigijci su naselili središnji dio Male Azije oko 1200. g. pr. Kr., a u 8. i 7. stoljeću imali su samostalnu državu s glavnim gradom Gordijem. To je nesumjerljivo s egipatskom državom, njenim jezikom i kulturom koja je, po tome, od frigijske starija barem nekoliko milenija. Ne gledajući samo na znanstveno-

⁹ Lesky 2001: 311.

¹⁰ Lesky 2001: 311.

metodološki pristup kojim se pristupa lingvističkim djelima novijeg datuma, to je ipak vrlo značajan podatak o tomu da su se i tada ljudi, na neki način, bavili pitanjima same ontogeneze (nastanka) jezika. Pitanja o starosti jezika su 1886. u prvom statutu *Société de Linguistique de Paris* zabranili, ističući da društvo neće prihvatiti „nijedan rad koji se odnosi na porijeklo jezika“ jer na taj način - kako je objasnio veliki francuski lingvist Vendryés - izbjegava diskusije „koje su inkompatibilne sa znanstvenom objektivnošću“.¹¹

¹¹ Škiljan: 1992. str. 11.

2. Grčki filozofi i njihova razmišljanja o jeziku

Proučavanje jezika i razmišljanje o tome kako i zašto čovjek govori, dakle, počinje zajedno s početkom razvoja povezanog logičkog razmišljanja i pronalaženja načina kojim će se na najbolji način produkt toga razmišljanja izraziti. Prvi su o tome, na europskom tlu, počeli razmišljati starogrčki mislioci, koji su se željeli odvojiti od starog načina shvaćanja svijeta i uopće univerzuma kao nečega čime upravljaju nadljudske prirodne sile (bogovi), kojima su onda pridavane ljudske osobine (antropomorfne karakteristike), što je bilo uvelike pod utjecajem Homera i Hezioda, koji su zbog toga bili i nazivani „učiteljima Grka“:¹² Homer svojim epovima, a Heziod svojim djelom *Poslovi i dani*.

Prvi filozofi, nazvani još i „prirodni filozofi“, htjeli su prikazati i objasniti univerzum na sasvim drugačiji način, a to je putem kritičkog ispitivanja i dokaza, odvojivši se tako od mitskog pristupa koji je do tada bio uvriježen i smatrao se jedinim mogućim. Postavilo se pitanje mit (μῦθος) ili razum (λόγος). Jedno je dalo razlog postojanju drugoga, jer u starom mitskom pristupu razjašnjavanja svega što postoji, ipak postoji neka dijalektičko-logička osnova, ako ništa drugo onda razmišljanje samo, kao odlika mislećeg čovjeka. U središtu njihova pristupa konceptualnog objašnjavanja realnosti je priroda (φύσις), koja se objašnjava sama kroz sebe, a ne više antropomorfiziranim bićima koja njome upravljaju. Filozofija se time nalazi u suprotnosti sa starim pjesnicima i njihovom shvaćanje svijeta. To se najbolje vidi iz Ksenofanova fragmenta koji kaže da glasnica bogova, Irida, nije ništa drugo nego „višebojni oblak“.¹³

Tu su već dani temelji onoga što će se kasnije nazvati suprotstavljanje „prirodnog“ i „konvencionalnog“ karaktera jezika. Ta dihotomija je prisutna od samih početaka grčke filozofije (6. st. pr. Kr.) do 6. st. (do 529. g. kada je ukazom rimskog cara Justinijana zatvorena zadnja filozofska škola u Ateni) i ostaje otvoreno pitanje kojim se suvremena lingvistika kroz svoje discipline: fonologiju, morfologiju, sintaksu, semantiku i pragmatiku, bavi još i danas s naglaskom na ipak više konvencionalni pristup, no ne odričući apodiktički ni ovaj drugi.

Vratimo se na stare grčke mislioce i njihovo drugačije viđenje i objašnjenje tada postojećeg univerzuma od dotadašnjeg teogonijsko-kozmoloskog tumačenja svijeta. Nazvali smo ih „prirodnim“ filozofima. No prije toga treba objasniti karakter te čvrste veze filozofije i jezika.

¹² Diels Kranz 1903: 199. Fragment 21B57.

¹³ Prema *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, Giannakis 2000.

Čovjek, da bi izrazio bilo kakvu svoju misao koristi se jezikom kao sredstvom putem kojega najbolje može komunicirati i objasniti ono što sam misli. Najlakše mu je jednostavno to reći nekome i tako podijeliti svoje mišljenje s drugim čovjekom. Mišljenjem i razmišljanjem o svojim postupcima, životu, radu, svojim shvaćanjem onoga što ga okružuje, stvara određeno mišljenje o životu i svijetu uopće i tako u skladu s vremenom u kojem živi stvara svoju sliku svijeta općenito i samoga sebe unutar toga i takvoga svijeta.

Uvijek je predmet čovjekova razmišljanja ono od čega sve počinje, od čega je sve nastalo i mislim da još dugo neće biti do kraja razjašnjeno. To je vječno pitanje počela ili bitka. Od kada je počeo upravo ovaj pristup „prirodnih“ filozofa, prvi puta se prirodi pristupa putem prirode (φύσις), ne oslanjajući se više na bogove. Teži se dakle objasniti počela prirodnim putem, na drugačiji način pristupiti realnosti. Počinje i kritiziranje lingvističke upotrebe antropomorfnih prirodnih sila koje reflektiraju iskrivljeno viđenje kozmosa, pa tako i korištenja jezika, za koji se kaže da je neadekvatan za točno i potpuno prikazivanje realnosti. To mišljenje da jezik ne može potpuno objasniti stvarnost vidljivo je npr. u jednom Heraklitovu fragmentu iz kojeg se razaznaje da, po njegovom mišljenju, jezik samo djelomično predstavlja stvarnost i time je „nedovoljan“ za prikaz stvarnosti. Njegovo mišljenje je da kozmosom vlada princip „jedinstva suprotnosti“ (*coincidentia oppositorum*), npr. jedna od grčkih riječi koja označava „luk“ (τόξον), riječ βίος, odnosi se na riječ βίος, grčku riječ u značenju „život“: „Ime luka (τόξον) je život (βίος), a njegovo djelo je smrt“.¹⁴ Na isti način može biti objašnjen i drugi fragment: Ζεύς, čije ime u genitivu (Ζεῦός) referira na „život“, želi i ne želi biti njime nazvan. To znači da je ime boga samo djelomično informativno i time „nedovoljno“ (upućuje krivo). Također, prema predstavnicima zapadne filozofske misli u suprotnosti teoretičarima Istoka (jonski filozofi, Sokrat, Platon ili Aristotel) i filozofima Južne Italije (Elejci, kao Parmenid¹⁵ (490.-430. pr. Kr.) i dr.) i Empedoklo¹⁶ (495.-435. pr. Kr.), „imena“ (=riječi) koje ljudi koriste u uvjerenju da predstavljaju istinu su u stvari lažna „imena“, jer se ona odnose samo na fenomene koji nas okružuju i time svjedoče neznanju prirode same realnosti. Za Parmenida imena koja su nametnuta od smrtnika (κατέθεντο) su lažna jer predstavljaju samo mišljenja (δόξα), a ne istinu (ἀλήθεια) i „biće“ (ὄν). Tako riječi „rođenje“ i „smrt“ u običnom vokabularu Empedoklo koristi da naznači stvarne procese „miješanja“ i „razdvajanja“ elemenata, četiri ῥιζόματα (zemlja, voda, zrak i vatra), no ipak prilagođava se njihovim zakonima i konvenciji (νόμος).

¹⁴ Diels Kranz 1903: 73. Fragment 12B48.

¹⁵ Diels Kranz 1903: 108.

¹⁶ Diels Kranz 1903:155.

Nakon Empedokla i „prirodnih“ filozofa misao o drugačijoj analizi izvanlingvističke realnosti nastavlja se sa sofistima, čiji je pristup jeziku malo drugačiji od ovih do sada spomenutih. Sofisti su se pojavili tijekom druge pol. 5. st., i bili su, uglavnom, putujući učitelji i svoje znanje su i naplaćivali. U to vrijeme atenske demokracije proučavanje jezika je bilo neophodno u svrhu retorike i sudskog raspravljanja. Njihovo zanimanje za jezik i njegove činjenice posvjedočeno je, između ostalog, i djelima Platona i Aristotela. Zbog nedostatka originalnih tekstova ne možemo jasno dati procjenu njihovih lingvističkih zanimanja, no možemo reći da su pitanja kojima su se bavili najprominentniji od sofista, Protagora (oko 444. pr. Kr.) i Prodik (oko 400. pr. Kr.)¹⁷ su „ispravnost izgovora“ (ὀρθοέπεια) i „ispravnost imena“ (ὀρθότης τῶν ὀνομάτων). Protagoru neki još smatraju i „ocem svega daljnjeg proučavanja jezika“ uključujući logiku, gramatiku, lingvistiku i semantiku. Prema Aristotelu upravo je on taj koji je uspostavio razlikovanje roda imena na: „muški“, „ženski“ i „onaj koji se odnosi na nepokretne objekte“ i prvi koji je razlikovao ono što danas zovemo „govornim aktima“ (πυθμένας λόγων). Istodobno, ono što se može dokazati o Prodikovu bavljenju jezikom je „razdvajanje imena“ (διαίρεσις τῶν ὀνομάτων). Pod tim se misli razlikovanje finih semantičkih razlika, među onime što danas nazivamo „bliskim sinonimima“. Tako je on razlikovao „zadovoljstvo“, „oduševljenje“, „uživanje“ i „nagradu“ težeći što većoj točnosti i ispravljajući tadašnju lingvističku upotrebu.

Poznato kontroverzno raspravljanje „priroda ili konvencija“ koje je bilo dominantno u drugoj polovici 5. st. pr. Kr. u politici, etici i drugim područjima sofisti su primijenili na razmišljanje o jeziku. Kontroverza je u ovome: da li je veza između riječi i stvari prirodna (u smislu da li imena, dakle, riječi otkrivaju pravu prirodu i attribute njihovih referenata (naturalizam), ili su imena potpuno arbitrarna i nametnuta objektima i kao takva rezultat konvencije između različitih lingvističkih zajednica (konvencionalizam). Pri tomu, osim termina νόμος (prema zakonu ili običaju) koriste još i slijedeće termine: ἔθει (prema navici), συνθήκει (prema ugovoru), ὁμολογία (prema dogovoru), a prevladao je termin θέσει (ono što je nametnuto).

Način na koji su se objašnjavala imena još od Homerova i Heziodova vremena je bio etimološki. Etimologijom se smatralo razotkrivanje riječi kroz koju se razjašnjava njihovo pravo značenje i taj pristup bio je raširen i u vrijeme sofista, pomoću kojeg je bilo ustanovljeno primarno sredstvo za razjašnjavanje originalnih oblika riječi, što proizlazi iz vjerovanja sofista da su prve riječi imitirale stvari. No pojavili su se mislioci čije je mišljenje bilo različito od tog prastarog

¹⁷Diels Kranz 1903: 535-554.

shvaćanja i objašnjavanja univerzuma. Oni su sve to objašnjavali na drugačiji način, da je sam karakter imena-dogovorani (konvencionalni).

Jedan od pristalica pristupa „prema konvenciji“ bio je, prema Proklu, filozofu neoplatonistu (410.-485.) i Demokrit iz Abdere (460.-370. pr. Kr.), koji je bio suvremenik i sofista i Sokrata.¹⁸ Svoje mišljenje je zasnivao na četiri argumenta: 1) različite stvari nose isto ime (homonimija) - Demokritov naziv je πολύσημον, 2) različita imena su korištena za jednu te istu stvar (sinonimija) - Demokritov naziv je ἰσόροπον (ujednačen), 3) imena su promjenjiva (transpozicija imena) - Demokritov naziv je μετώνομον, 4) ima slučajeve kada jedan jezik nema odgovarajuće derivative u komparaciji s drugima (nedostatak istoga) - Demokritov naziv je νόνομον¹⁹. Iako znanstvenici često smatraju da Proklo nije baš uvjerljiv izvor podataka, objašnjavajući to velikom kronološkom razlikom od Demokrita, i ti podaci su nam vrijedni, ako nikako drugačije, onda filološki.

Kako se razvijala filozofija, tako je uz nju rasla i lingvistika, koja je u to vrijeme bila u samim počecima i istraživanja jezičnih činjenica bila su u službi boljeg izražavanja pri retorici i argumentaciji, služeći retorici, politici i svim djelatnostima u kojim je izražavanje i oblikovanje iskaza bilo važnije od proučavanja jezika samog.

Prva europska rasprava posvećena isključivo problemima jezika bio je Platonov dijalog *Kratil*.²⁰ U njemu Platon²¹ kroz usta Sokrata iznosi vlastite misli o imenima i samoj prirodi jezika, posredujući između Hermogena, koji je mišljenja da su imena stvari dogovorna (konvencionalna) i da nisu povezana sa samim stvarima koje označuju i Kratila, koji smatra da postoji duboka prirodna povezanost između imena i stvari i da svaka stvar dobiva ime koje joj, po njezinoj biti najbolje odgovara. Sokrat ispituje svojom poznatom metodom pitanja i odgovora (majeutička metoda) prvo jedno, pa drugo mišljenje. Kratil tvrdi da su imena ispravna „prema prirodi“, da riječi otkrivaju bit imenovanih stvari, dok je Hermogen doveden do samog krajnjeg ruba konvencionalizma, podržavajući čak i „osobni jezik“ nasuprot „javnom jeziku“. Sokrat, ispitujući glavno oruđe pristupa „prema prirodi“ - etimologiju, teži dokazati da značenje riječi ostaje isto, bez obzira na jezične promjene i jezičnu raznolikost. To čini tako da postojeće riječi razlaže na „prva imena“, na ona koja se ne mogu više rastaviti. Pri tome se oslanja na vrlo upitni „fonetički naturalizam“ i pokušava pokazati imitativnu snagu fonetskih elemenata,

¹⁸ Diels Kranz 1903: 373-401.

¹⁹ Diels Kranz 1903: 412-415.

²⁰ Škiljan 1992: 13.

²¹ Škiljan 1985: 49, 119, 123.

odnosno, fonetskih zvukova (fonemi, u suvremenoj terminologiji), koji predstavljaju fonetske sličnosti osnovnih kvaliteta koje stvari posjeduju, kao likvidnost, stabilnost, grubost ili veličina. Na kraju zaključuje da iako riječi funkcioniraju tako da uče i razlikuju realnost, ne odražavaju stvari i strukturu same realnosti, nego izražavaju „imenodavčev“ (ὀνοματοθέτης) koncept svijeta. Ne daje prednost niti jednom od pristupa (konvencionalizam - naturalizam), već kaže da se ta dva pristupa međusobno nadopunjuju, da ne treba proučavati riječi, već same stvari, a na samom kraju, kaže da o svemu valja još jednom dobro promisliti, odričući tako isključivost samo jednog pristupa.

Još jedno ime je neizostavno kada govorimo o samim počecima razmišljanja o jeziku, a to je Aristotel,²² koji je po mišljenju nekih znanstvenika dao odgovor na debatu „priroda ili konvencija“ o kojoj se raspravlja u Platonovu *Kratilu*. U svom djelu *O tumačenju* kaže da su izgovoreni zvuci (τὰ ἐν τῇ φωνῇ), riječi (ὀνόματα) i govor (λόγος) „simboli“, „znakovi“ i „prema konvenciji“. Prvi semantičko-semiološki pristup jeziku nalazimo upravo kod Aristotela i to u njegovom „semantičkom odlomku“, tekstu koji je, prema nekima, imao najjači utjecaj na povijest semantike i semiologije. Smatra se da je upravo on pokrenuo „strukturalistički“ pristup jeziku. Aristotelovo je razmišljanje takvo da riječi funkcioniraju kao simboli na konvencionalan način koji je određen članovima jezične zajednice i one označavaju stvari kroz παθήματα duše, koja su „prva značenja“ (νοήματα) oblikovana figurativnim utiscima stvari, a nakon osjetilne percepcije. Izrečeni zvuci su simboli afekcija u duši, a pisani znakovi su simboli izrečenih zvukova. Kao što napisani znakovi nisu isti za sve ljude, tako nisu niti izgovoreni zvukovi, no zajedničko im je da su i jedni i drugi znaci παθήματα duše i stvari čije su oni slike (sličnosti) su isto tako iste. Aristotel tumači dvije razine „semantičkih“ odnosa: 1) koji uključuju glasove i mentalna (psihološka) stanja i 2) koji uključuju ta stanja i iskustvene podatke koji nisu ni lingvistički ni mentalni. Ovakva tripartitna struktura i njezine međurelacije privukle su pažnju lingvиста, no ne samo njih, već i psihologa, semiologa i logičara. Pa razmotrimo je malo: 1) „stvari“ (πράγματα) se doživljavaju kroz osjetila, 2) „utisci duše“ (παθήματα τῆς ψυχῆς) su mentalna stanja koja slijede osjetilnu percepciju i formiraju se prije lingvističkog izraza, zovu se „sličnosti“ (ὁμοιώματα) stvari, 3) „izgovoreni zvuci“ (τὰ ἐν τῇ φωνῇ αἱ φωναί) slijede oblikovanje „utisaka duše“ nazivaju se „simbolima“ i „znakovima“. Postoji i četvrti termin, a to su „ona koja su napisana“ (τὰ γραφόμενα) i tiču se grafičke reprezentacije izgovorenih zvukova. „Utisci duše“ su mentalna stanja (=misli), jer, prema Aristotelu nous pripada duši, što znači da su „utisci mentalne duše“. To su „prve misli/pojmovi“ formirane na temelju figura

²² Škiljan 1985: 49, 119, 123.

koji su oblikovani prema engramima (φαντάσματα) koji ostaju u umu nakon osjetilne percepcije stvari. Ti „utisci“ su prirodno povezani sa stvarima i nazvani su njihovim „sličnostima“. Dakle, prvi dio semantičkog odlomka tiče se prirodnog procesa: stvari (πράγματα) - utisci duše (παθήματα τῆς ψυχῆς) - izgovoreni zvuci (τὰ ἐν τῇ φωνῇ αἱ φωναί). Vokalni zvuci predstavljaju stvari kao „simboli“ i „znakovi“ i konvencionalno su povezani sa „utiscima duše“. Treba još reći i to da Aristotel termine σύμβολα i σημεῖα koristi bez razlike i, prema njemu, stvari su generalno reprezentirane kroz artikulirane vokalne zvuke koji imaju značenje, a to su: imena (ὀνόματα), glagoli (ῥήματα), asertivi, negacije i ono što obuhvaća termin τὰ ἐν τῇ φωνῇ. On još smatra da govornici istoga jezika mogu komunicirati misli i ideje pomoću istog vokabulara i stoga referirati na iste stvari.

Nakon Aristotela, označavanjem i jezičnim znakom bavili su se *stoici*²³. Oni tvrde da su imena „prema prirodi“ i njihovo mišljenje se nadovezuje na mišljenje Kratila iz poznatog Platonova dijaloga. Smatra se da je stoički semiološki trokut nadogradnja Aristotelova. Glavni izvor stoičkog pristupa je Sekst Empirik (160.-210., liječnik i filozof-skeptik). Stoici prikazuju čin označavanja koristeći termine: „ono što je označeno“ (τὸ σημαίνομενον) u vokalnom zvuku (φωνή), a što je isto tako konkretno stanje činjenja (αὐτὸ τὸ πρᾶγμα), „ono što označava“ (τὸ σημαῖνον) i objekt reference (τὸ τυγχάνον). Ove tri jedinice su povezane: izrečena riječ indicira što je njome označeno, a objekt reference je sama postojeća stvar. Ono što je posebno u ovom pristupu je da stanje činjenja nije „tijelo“ (u teoriji stoika „tijela“ nisu samo materijalne supstance, nego i kvalitete i nekoliko stanja), nego „izgovorljivo“ (λεκτόν), što može biti istinito ili lažno. Stoga stoički pristup sadržava: σημαῖνον (označitelj) - σημαίνομενον (označeno)/λεκτόν (izgovorljivo) - τυγχάνον (postojeći objekt). Λεκτόν je ono što postoji u φαντασία i može biti izraženo riječima i tiče se same semantičke realizacije.

Govoreći o jeziku i prirodi jezika u grčkoj filozofskoj misli, vratimo se na raspravu „priroda ili konvencija“ koju na drugačiji način nastavlja Epikura (341.-270.pr. Kr.).²⁴ Epikur smatra da jezik nije stvoren „nametanjem“ (θέσει) i to tumači pomoću dvije stvari, a to su: 1) porijeklo jezika i 2) evolucija jezika. Porijeklo jezika je prirodno, jer pripada ljudskoj prirodi (kao glas, vid i sluh) i isto tako jer je jezik reakcija na emocije i impresije koje se događaju drugačije u svakom plemenu (zajednici). Svaka reakcija ili impresija dovodi do posebnog načina izdisanja daha ovisno o različitoj lokaciji svakog plemena (zajednice). Evolucija jezika

²³ Koerner Asher 1997: 93-99.

²⁴ Van Doren 2005: 66

se dogodila u svakom plemenu kada je faktor zajedničkog dogovora (κοινός) postignut tako da je verbalna komunikacija mogla biti jasna i točna. Ovo uključuje i uvođenje novih riječi koje označavaju postojanje apstraktnih „nepostojećih“ stvari koje većina ljudi ne može percipirati.

Nakon ovih raspravljanja prethodnih mislioca i nakon separatnih mišljenja koja su uobličena generalno u oprečnim mišljenjima da li je bolji ili jedan ili drugi pristup jeziku („prema prirodi“ ili „prema konvenciji“) neminovno se pojavio pristup koji pokušava pomiriti ta dva pristupa, koji kaže da je jezik i „prema prirodi“ i „prema konvenciji“. To su bili pripadnici pristupa nazvanog *neoplatonizam*. U neoplatonističkim komentarima Aristotela vidimo taj pristup „pomirbe“ Platona i njegovog najboljeg učenika Aristotela. Jedan od najznačajnijih mislioca tog vremena bio je Amonije (kraj 2. i početak 3. st.), učenik Proklov, koji je bio glava neoplatonističke škole u Aleksandriji. Njegov komentar Aristotelova spisa *O tumačenju* je jedini preživjeli neoplatonistički komentar na taj antički lingvistički tekst. (komentirao je i njegov učitelj Proklo²⁵, ali njegovi komentari nisu sačuvani). Komentirajući Aristotelov „semantički odlomak“ Amonije govori o sokratskoj razlici „stvaranja“ i „upotrebe“ imena, kao i o konceptu Platonova „imenodavca“, da bi objasnio Aristotelovo objašnjenje ὀνόματα kao σύμβολα. Prema Amoniju, „imenodavac“ je potpuno svjestan prirode stvari i stoga nameće i prikladno ime. To znači da ime jest κατὰ συνθήκην („prema konvenciji“), kako tvrdi Aristotel, no samo s točke gledišta svojeg „nametanja“, kao i kasnije ustanovljene upotrebe u od članova jezične zajednice. No, zbog toga što je to „nametanje“ prema znanju o prirodi stvari, imena su isto tako ὁμοίωμα („sličnosti“), ne prirodna, nego κατὰ τέχνην („prema nekom obrtu“), a σύμβολα su kompatibilna, jer kada je ime nametnuto bez svrhe da predstavlja stvar, tada je nametnuto ἀσκόπως („bez ikakve svrhe“) i samo je σύμβολον. No, ako je nametnuto „prema razumu“ (κατὰ λόγον τεθέν), onda je simbol, jer može biti reprezentiran različitim izgovorenim zvucima, no isto je tako i ὁμοίωμα, do razmjera da predstavlja bit onoga što imenuje. Dakle u ovom pristupu, reprezentacija kroz izgovorene zvukove se identificira sa simboličkom prirodom na način da ime može biti „sličnost“, no njegova lingvistička realizacija kroz izgovorene zvukove nije prirodno povezana s njegovom biti. Gledište da izgovoreni zvukovi koji tvore riječ nisu prirodno povezani s njenim značenjem je, dakle, općenito je prihvaćeno od neoplatonističkih komentatora (počevši s Porfirijem (234.-305. g.), koji kaže da nije „označeno“ (σημαινόμενον) ono što povezuje (συνδεῖ/συνάπτει) slogove riječi jedan s drugim). Nadalje, prema Amoniju, princip nametanja i upotreba imena je samo jedan od različitih vidova koje treba uzeti u obzir pristupajući jeziku. Kaže da jezik nije „prema konvenciji“ na apsolutan

²⁵ Koerner Asher 1997: 93.

način. U svom nastojanju da pomiri Platona i Aristotela Amonije formira nove termine za ὁνομα: ὁμοίωμα κατὰ τέχνην i σύμβολον κατὰ λόγον/μὴ ἀσκόπως τεθέν, asimilirajući tako Platonov i Aristotelov pristup s neoplatonizmom, no pri tome konstruira razvijeniju teoretsku lingvističku bazu otkrivajući svoje mišljenje o jeziku, koji za njega predstavlja prilično složen fenomen kojemu se ne može pristupiti na apsolutan način.

U tim svojim povojima se proučavanje jezika, upravo negdje u Amonijevo vrijeme, počinje baviti pitanjima vezanim za sam jezik i njegov opis. Prvi takav ozbiljniji pristup jeziku imali su znanstvenici koji su se bavili dijelom proučavanja jezika koji će kasnije postati standardni i nezaobilazni dio školskog podučavanja jezika u nadolazećim milenijima. To su bili stari gramatičari (γραμματικοί). Gramatička analiza grčkog jezika, dakle, počela je u helenističkom periodu s ekspanzijom grčkoga svijeta pod Aleksandrom Velikim i diseminacijom κοινή kao standardnog oblika jezika. Počelo je to dijelom s filozofima rane Stoe, za koje je disciplina φιλοσοφία uključivala kao jedan od tri glavna dijela, „logički“ ili „lingvistički“ dio (τὸ λογικόν) i bavila se formom lingvističkog izraza i propozicijama koje su njome izražene, i dijelom učenim znanstvenicima u aleksandrijskoj biblioteci, koji su se bavili uglavnom uređivanjem i interpretiranjem Homera i drugih ranih pisaca. U toj školi je termin γραμματική prvi puta korišten u relevantnom smislu, odnoseći se upravo na generalnu ekspertizu u proučavanju literarnih tekstova. Do vremena rimskih osvajanja ova, prvotno zasebna proučavanja, dovele su do gramatike kakvu ju znamo u kršćanskoj eri i koja je, kao takva, postala stalni dio obrazovnog sustava u dijelovima Carstva u kojim se govorio latinski ili grčki jezik. Ti γραμματικοί Carstva bili su po profesiji učitelji, zabrinuti prije svega za održanje pisanog standarda, utemeljenog na atičkom grčkom dijalektu, koji je bio u upotrebi puno stoljeća prije i od kojeg se postepeno počeo razlikovati razgovorni jezik. Bavili su se jedino i samo grčkim jezikom i pri tom su bili uključeni jezikoznanci koji su razvili tradiciju gramatičkih analiza, toliko dobro utemeljenu, da je zaživjela dalje u opisu grčkoga jezika po cijelom svijetu, čak i kada su neka druga stara dostignuća u većini drugih disciplina već bila prevladana. Mnogi termini i koncepti, koji su postali dio gramatike, nalaze svoje porijeklo u klasičnom periodu ili ranije. Do vremena Platona (429.-347. pr. Kr.) pismenost je bila raširena i termini συλλαβή i στοιχείον kao minimalni elementi su oba mogli biti korišteni u njegovom djelu bez objašnjenja. On je isto tako uveo razliku στοιχεῖα na: „postojanje zvuka“ (φωνήεντα) i „bezzvučje“ (ἄφωνα). Zatim, Aristotelova *Poetika* razlikuje seriju „dijelova iskaza“ (μέρη τῆς λέξεως) koji uključuju i στοιχείον i συλλαβή, kao jedinice „bez značenja“ (ἄσημα) i ὄνομα

i ῥῆμα kao one „značenjske“. No tek u djelima ranih stoika, posebno Hrizipa (280.-207²⁶.) i njegova učenika Diogena Babilonca (240.-152.) pojavljuje se sveobuhvatna shema. Oni su razvili sistem klasa riječi kao μέρη τοῦ λόγου, koji je, u kasnijoj formi, postao osnova gramatike koju su djeca učila u kasnijim stoljećima. Do vremena aleksandrijskih gramatičara shema još nije u svojoj finalnoj formi, no u kršćanskoj eri, ta forma postaje fiksna. Za Stoike μέρη τοῦ λόγου ili τῆς λέξεως su bile jedinice izraza, fizičkog zvuka (φωνή), definirane kao zrak koji je stavljen u pokret. Sam λόγος je definiran kao lingvistički izraz (λέξις) koji ima značenje. Za semantičke kategorije nemamo previše izvora, no čini se da je stoička analiza glagolskih vremena prepoznavala paralelu između formi kao τύπτω i ἔτυπτον, koje su zvali παρατατικοί („nesvršeno“) i „svršenih“ formi (συντηλικοί) kao τέτυφα i ἐτετύφειν. Znamo i to da je većina imena padeža njihova. Vratimo se na rane Aleksandrince i njihov doprinos razvoju gramatike. Tu moramo spomenuti njihov uvid analogije kao principa oblikovanja riječi. Do vremena Aristarha (217.-145.)²⁷ analogija je bila glavni alat za ustanovljenje literarnih tekstova: ako je oblik određene riječi upitan, odaberi onaj koji vodi najvećoj učestalosti. U definiciji γραμματική, koja je od Dionizija Tračanina (pisca prve gramatike grčkoga jezika koju je nazvao *Gramatičko umijeće* i u kojoj je sazeo aleksandrijsku helenističku gramatičku tradiciju²⁸), jedan od dijelova definicije je i „izračun analogija“ (ἀναλογίας ἐκλογισμός). Do 1. st. n. e. to je bio generalni kriterij za kultivaciju ispravnog Grčkog jezika (Ἑλληνισμός), pisanog i govornog, a povela se i rasprava da li je proporcionalna regularnost važnija za upotrebu od konformizma (princip ἀναλογία nasuprot ἀνομαλία²⁹). Dakle, kao što je to definirao Dionizije gramatika je bila ἐμπειρία („praktična vještina“), koja se bavila, prije svega, književnošću. U svojoj novoj formi ona postaje „ekspertiza o znanstvenim principima“ (ἔξις ἀπὸ τέχνης) koja se bavi svim aspektima jezika koji ne proučavaju druge discipline. Najraniji gramatički tekstovi su papirusi iz 1. st. pr. Kr. Oni pokazuju da je format elementarne gramatike organizirane prema μέρη τοῦ λόγου, već bio ustanovljen. No tek je Apolonije Diskol u 2. st. n. e. završio sistem i dao mu početne teoretske temelje³⁰. S njegovim djelom i ogromnim djelom njegova sina Herodijana, koji je zaslužan za opsežno djelo o naglascima u grčkom jeziku, završava kreativni period postavljanja gramatike kao discipline.

²⁶ Koerner Asher 1997: 95, 97, 99.

²⁷ Škiljan 1985: 50.

²⁸ Škiljan 1985: 50.

²⁹ Koerner Asher 1997: 86-87.

³⁰ Škiljan 1985: 50.

3. De Saussureov strukturalizam

Ferdinand de Saussure (1857.-1913.)³¹

Dva milenija iza starogrčkih filozofa i gramatičara pojavio se čovjek koji je nastavio razmišljanje o jeziku Platona, Aristotela, Stoika i svih onih davnih mislioca koji su se bavili ljudskim jezikom i kao simbolom čovjekova bivanja i kao simboličkom djelatnošću čovjeka koji, kao što su i u ta davna vremena pokušavali, pokušava odgonetnuti složenu zagonetku kao što je to ljudski jezik. Davno napuštena kozmološko-teološka komponenta jezika u suvremenoj lingvistici 20. st. je predstavljena teorijama koje predstavljaju upravo suprotnost takvom tumačenju postanja jezika i okreću se potpuno prema čovjeku, kao onome koji taj jezik stvara i koristi ga kao sredstvo pokušaja shvaćanja izvanlingvističkog realiteta. Jedna od tih teorija je i strukturalizam. Najjednostavnije strukturalizam možemo objasniti postojanjem strukture pri tumačenju nekog fenomena, a strukturom zovemo cjelinu sastavljenu od dijelova od kojih je

³¹ Slika preuzeta s mrežne stranice <https://probaway.wordpress.com/2013/09/10/philosophers-squared-ferdinand-de-saussure/> (pristupljeno 23. siječnja 2018.).

svaki ovisan o svakome³². Jedan od najznačajnijih lingvista uopće i čovjek koji je najcjelovitije pokušao objasniti jezik i njegove činjenice upravo tim pristupom je Ferdinand de Saussure, tvorac strukturalne lingvistike. On postaje profesor u École des Hautes Études u Parizu, a 1906. i profesor lingvistike u Ženevi. Nakon *Raspriave* on je skoro sasvim prestao pisati. Do svoje smrti, 1913. g. objavio je samo nekoliko članaka i to na molbu prijatelja. Ističe „priličnu ništavnost (*vanité*) svega što se na kraju krajeva može učiniti u lingvistici“. Djelo koje mu je donijelo naziv „tvorca strukturalne lingvistike“ - *Kurs opće lingvistike* nije napisao on sam, već su ga sastavili i objavili poslije njegove smrti njegovi učenici Charles Bally i Antoine Sechey, prema bilješkama s predavanja koja je Saussure držao na ženevskom sveučilištu, od 1906. do 1911. godine.³³

Krenut ćemo od samog Saussureova mišljenja da lingvistika mora znati ograničiti i definirati svoje područje, a to je jezik sam u sebi i za sebe³⁴. Njegovu primarnu bit ne mogu prikazati niti filozofija niti sociologija niti psihologija. Ono što on, u stvari, jest može objasniti samo lingvistika. Jezik ima individualnu i društvenu stranu koje su usko vezane i nezamislive jedna bez druge³⁵. On je u svakom trenutku i sustav i proizvod prošlosti, rezultat razvoja. Prema de Saussureu jezik je jedan od sustava znakova, ali najvažniji, jer služi za izražavanje misli. Smatra da je lingvistika, koja proučava taj i takav sistem, samo jedna od znanosti koja se bavi znakovima i njihovim sustavima i pretpostavlja postojanje znanosti koja će se baviti životom i ustrojstvom znakova u društvu. Za tu znanost predlaže naziv semiologija, a lingvistika, koja proučava jezik kao znakovni sustav, bila bi samo njezinim dijelom³⁶. Tako ga smatraju i utemeljiteljem semiologije u Europi.

Pri objašnjenju predmeta i zadatka lingvistike kaže da: „Predmet lingvistike sačinjavaju prije svega sve pojave ljudskog govora (*langage humain*)“, no lingvist mora voditi računa i o pisanim tekstovima, jer pomoću njih upoznaje prošle i daleke jezike. Jezik je izuzetno teško definirati. Ne može se svesti na zvuk, niti zvuk odvojiti od usne artikulacije, niti se pokreti glasovnih organa mogu definirati ako se apstrahira akustički utisak. Zvuk ne čini govor. On je samo instrument misli i ne postoji sebe radi. Pri definiranju predmeta lingvistike treba se od samog početka postaviti na teren jezika i uzeti jezik za normu svih drugih manifestacija govora. Jezik

³² Koerner Asher 1997: 224-225. Škiljan 1985: 54.

³³ Škiljan 1985: 55.

³⁴ Koerner Asher 1997:221.

³⁵ De Saussure 2011: 73-76.

³⁶ De Saussure 2011: 16.

nije isto što i govor, on je samo određeni dio govora. On je istovremeno i proizvod društva i skup konvencija prihvaćenih od društva. Jezik je cjelina sam po sebi i princip klasifikacije. Na pitanje „priroda“ ili „konvencija“ de Saussure odgovara da je jezik konvencija i da je svejedno kakva je priroda ugovorenog znaka, a da je pri tome pitanje glasovnog aparata od sekundarnog značaja što se tiče govora. Čovjek ima sposobnost artikuliranog govora, no nije govor (*langage parlé*) prirodan čovjeku, već mu je prirodna sposobnost da ustanovi jezik, sistem znakova koji su korelativni određenim idejama.

Saussureova lingvistička misao nije nastala na duhovnoj pustopoljini, nego u ozračju promišljanja lingvističara njegova doba koji su se prije njega bavili jezikom i proučavanjem jezičnih činjenica. Jedan od njih je i američki filolog, lingvist i leksikograf William Dwight Whitney (1827.-1894.).³⁷

On kaže da jezik nije prirodna sposobnost, nego se uči kao institucija što su je stvorili ljudi. Želja za komunikacijom je, za njega, temeljni razlog koji ravna ukupnom jezičnom poviješću i jezik ponajprije postoji kao sredstvo za komunikaciju među ljudima. Jezik nije izravno obavljanje mišljenja, nego posredni proizvod toga mišljenja, dakle sredstvo ili instrument mišljenja. Sastoji se od znakova koji nisu istovjetni s idejama jer su arbitrarni, konvencionalni. Jezik nije konglomerat nego uređeni skup dijelova koji su jedni s drugima povezani i jedni druge ispomažu. Dalje kaže da je građa jezika glas kojim se označuje misao, a ne samo artikulirani glas kao fizikalna veličina. Sam jezik je sustav s vrlo složenom i simetričnom strukturom.

Drugi od Saussureovih suvremenika koji se bavio sličnim jezičnim pitanjima kao i Saussure je i Jan Ignacy Baudouin de Courteney, poljski jezikoslovac i osnivač *kazanjske lingvističke škole* koji je djelovao i u Rusiji i u svom lingvističkom radu bavio se i pitanjima opće lingvistike. Spomenut ćemo samo neke od misli koje su utjecale na Saussurea. Courteney je posebno zanimanje pokazivao za općelingvistička teoretska pitanja, a zaključke formulirao nakon pomna promatranja živih jezika i dijalekata (proučavao je slovenski govor u Režiji u sjevernoj Italiji i moliški, hrvatski dijalekt moliških Hrvata u regiji Molise u Italiji). Zahtijevao je da se jasno luče grafijska i glasovna razina (slova i glasovi) i isticao je nužnost poznavanja fonetike za jezična proučavanja tako da je u tim razmišljanjima preteča ne samo Saussureovih misli o fonetici, već i lingvističara koji će svojim radom u području fonetike i fonologije obilježiti cijelo jedno razdoblje (Trubetzkoy, Hjelmslev, Jakobson i dr.). Courteney je lučio jezik i govor (jedna

³⁷ Škiljan 1985: 74.

od osnovnih Saussureovih dihotomija) i razlikovao jezičnu statiku i dinamiku, za koje, za razliku od de Saussurea, kaže da se uzajamno ne isključuju (za Courteneya je svaki od tih dvaju presjeka istodobno i sredstvo komunikacije i jedan od trenutaka u povijesnom razvoju jezika, jezik je u stalnome gibanju). Zatim kaže da u jezičnom mehanizmu postoji antinomija između fizičkoga i psihičkoga i ističe psihološku i društvenu dimenziju jezika kao sredstvo za uzajamno razumijevanje (sporazumijevanje) među ljudima. U tim je okvirima prije upozorio da se ne podudaraju fizikalna i funkcionalna svojstva glasova, te utemeljio nauku o fonemu i fonologiji. Razlikuje glas kao rezultat titranja govornih organa i zraka i fonem kao čisto jezični element kojemu je zadaća da u riječi razlikuje značenje (fonem je ono što govornik misli da izgovara, a slušatelj misli da čuje); *fonem* je, dakle, jedinstvena predodžba koja nastaje u psihi na temelju preklapanja i stapanja predodžaba o izgovorima jednoga te istoga glasa.

Iz ovoga se vidi da je de Saussure svoju lingvističku misao izgradio na mišljenjima i istraživanjima svojih suvremenih istomišljenika, koja su doprla i do njega. No on nije samo preuzimao elemente tuđega nauka kao gotove, već su mu oni poslužili kao poticaj da njihovom reinterpetacijom i originalnim kombiniranjem stvori vlastiti koherentni teoretski sustav kojeg ćemo detaljnije razraditi.

Kapitalno djelo koje predstavlja prekretnicu i, prema nekim lingvistima, početak suvremene lingvistike je već spomenuti *Kurs opće lingvistike* u kojem je de Saussure objasnio temeljne pojmove svoje teorije, koja će se kasnije nazvati - strukturalizmom (Jakobson).

Tečaj opće lingvistike (Cours de linguistique générale) je objavljen prema bilješkama sa Saussureovih predavanja iz opće lingvistike (tri ciklusa predavanja, 1906.-1913.) i njegova pojava je graničnik u razvoju lingvistike utoliko da se povijest lingvistike može dijeliti na razdoblje prije i razdoblje poslije de Saussurea. Sam Saussure nikada nije imao namjeru napisati nešto poput *Tečaja*. Namjere nema čak ni u bilješkama koje su ostale nakon njega. Iako se tekst *Tečaja* ne može u svim pojedinostima uzimati kao Saussureov autorski tekst, on je ostao jedini izvor za poznavanje Saussureove lingvistike³⁸.

Ljudski jezik je društvena činjenica i izvan društva se ne može očitovati, pa ga zato valja promatrati u vezi s drugim društvenim činjenicama³⁹. Saussure promišljeno i odmjereno odvaguje što svojim učenicima treba izložiti da bi im svratio pozornost na pogreške koje treba

³⁸ Škiljan 1985: 54.

³⁹.De Saussure 2011: 13-15, 76-77.

izbjegavati i pokazao put kojim se u svojim istraživanjima mogu kretati. Ponajprije ga zanima metoda, pa svoja objašnjenja formulira gotovo matematički jezgrovito. Želi proučavati one jezične pojave koje djeluju uvijek i posvuda, kojima su podložni svi ljudski jezici. Pri tome nastoji izlučiti opće zakonitosti na koje će se moći svesti sve posebne povijesne jezične pojave. Drži da u ranijim razdobljima prave znanosti o jeziku nije ni bilo. Saussure smatra da lingvistika mora razgraničiti i definirati svoje područje. Bit jezika samog neće moći proučiti ni sociologija, ni psihologija, ni filozofija. Jezik ima individualnu i društvenu stranu koje se ne daju zamisliti jedna bez druge. U svakom trenutku pretpostavlja postojanje sustava, ali je i proizvod prošlosti (rezultat razvoja proteklih stanja). Jezik je cjelina za sebe, određeno načelo klasifikacije činjenica i određena konvencija. On je poput pisma, alfabeta za gluhojeme ili vojničkih znakova ponajprije jedan od sustava znakova, ali i najvažniji od njih (sustav znakova koji služi za izražavanje misli), stoga proučavanje jezika treba dovesti u vezu s proučavanjem znakova općenito. Ovdje Saussure postulira opću znanost koja će se baviti životom i ustrojstvom znakova u društvu i za tu znanost predlaže naziv *semiologija*, a lingvistika, kao znanost koja proučava jezik kao sustav znakova, bila bi samo njezinim dijelom⁴⁰. Zbog toga ga drže i utemeljiteljem semiologije kao znanosti o znakovima u Europi⁴¹.

Saussure je svoj nauk o jeziku nastojao i svesti na određen broj dvojnosti (parova elemenata ili pojavnosti) takvih gdje je određena veličina ili pojava koju promatramo predstavljena parom među sobom suprotstavljenih elemenata. Takvi elementi u određenim slučajevima jedan bez drugoga ne mogu postojati. To su *dihotomije* ili *antinomije*. Pet je osnovnih Saussureovih dihotomija: 1) jezična djelatnost (ljudski jezik općenito): jezik (kao sustav)/govor (kao primjena tog sustava u komunikaciji); 2) jezični znak: označeno (pojam, značenje)/označitelj (glasovna, slušna slika); 3) pristup jeziku: interna lingvistika/eksterna lingvistika; 4) perspektiva: sinkronija/dijakronija, proučavanje funkcioniranja jezika u danom trenutku/proučavanje jezika u njegovu razvoju; 5) vrste odnosa u jeziku (među jezičnim elementima): odnosi *in praesentia* (sintagmatski odnosi)/odnosi *in absentia* (asocijativni odnosi). Još možemo dodati i odnos forma/supstancija (djelomično sadržana u antinomiji jezik/govor), a prema nekim tumačenjima postoje i još dvije dihotomije, a to su: a) sustav (sistem)/vrijednost i b) razlikovnost (razlika)/opozicija (opreka⁴²).

⁴⁰ De Saussure 2011: 16.

⁴¹ Koerner Asher 1997: 235-236.

⁴² De Saussure 2011.

3.1. Jezična djelatnost kako je vidi de Saussure

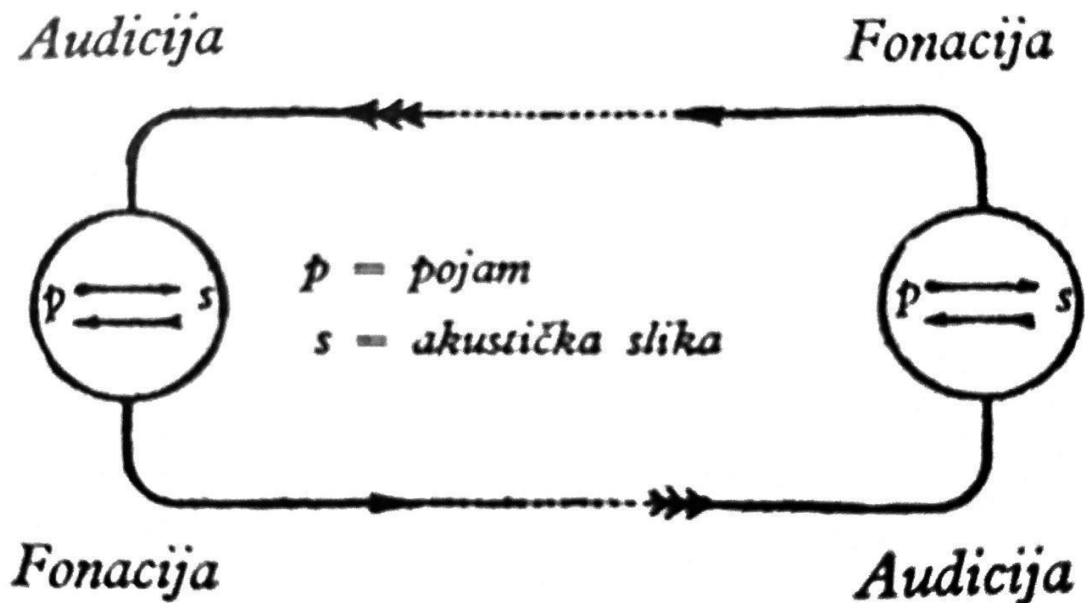
Jezik (franc. *langue*) kao sustav znakova u određenoj ljudskoj zajednici ne treba brkati s jezičnom djelatnošću ili ljudskim jezikom općenito, jezikom kao ljudskom sposobnošću (franc. *langage*), jer je on samo jedan određen i bitan njezin dio. Jezična djelatnost je opći pojam govorne sposobnosti, raznorodna je i nehomogena. Zadiru u različita područja, istodobno u fizikalno, fiziološko i psihičko. Podjednako zahvaća individualno i društveno, ne da se svrstati ni u jednu kategoriju ljudskih činjenica i nije moguće jasno odrediti njezino jedinstvo. To je sposobnost, svojstvena ljudskoj vrsti, da se sporazumijevamo glasovnim znakovima. Pri tom se uključuje složena tjelesna djelatnost i pretpostavlja se simbolička funkcija. *Langage* je ukupnost jezičnih pojava i pojedinačnih jezika u konkretnoj zajednici. Jezik je cjelina po sebi i načelo klasifikacije, nešto što se stječe (u društvu) i što je konvencionalno te se ne može odvojiti od govora prema kojemu je u opreci. Jezik nije nomenklatura (samo popis etiketa za unaprijed zadane stvari i kategorije), već inventar sredstava (sustav rječničkih i gramatičkih znakova) bez kojih nije moguća govorna komunikacija. Kao apstraktni sustav znakova jezik potencijalno dolazi iz svijesti pojedinaca govornika određene jezične zajednice. Kao proizvod društva i sredstvo sporazumijevanja, jezik ne ovisi o pojedincu koji njime govori i nijedan pojedinac ne vlada njegovom ukupnošću. On u određenoj zajednici postoji kao skup dojmova (otisaka) pohranjenih u mozgu svakog govornika, nešto poput tiskanog rječnika kojemu bi istovjetni primjerci bili raspodijeljeni među pojedince. Jezik pripada kolektivu, njega posjeduje samo masa (govornika danoga jezika). Homogen je u tom smislu da se o njemu prešutno slaže cijela jezična zajednica.

Govor je individualna primjena jezika u komunikacijskom činu, individualni ostvaraj jezika. To je skup individualnih voljnih kombinacija i individualnih voljnih fonacija nužnih za ostvarivanje tih kombinacija. Ono što se može čuti kada se govori ili što se može vidjeti kada se komunicira pismeno, s mnogobrojnim varijacijama od pojedinca do pojedinca i od situacije do situacije. Govorni akti se ostvaruju prema pravilima jezika kao sustava znakova. Jezik i govor su dva lica iste stvarnosti što se međusobno i pretpostavljaju i uvjetuju. Govor bi bez jezika bio nerazumljiv, a jezik bez govora ne bi mogao postojati jer ne bi imao svrhu. Jezik i govor su dva lica iste stvarnosti⁴³.

Jezik je proizvod društva koji pojedinac pasivno prima. Govor je individualna i trenutna realizacija individualne volje i inteligencije. Govorni krug (franc. *circuit de la parole*)

⁴³ De Saussure 2011: 235-236.

pretpostavlja uspostavljanje jezične komunikacije ili zatvaranje govornog kruga i moguće je između dviju osoba (A i B) koje pripadaju istoj jezičnoj zajednici, koje vladaju istim jezikom, a istodobno su potencijalni govornici i slušatelji. Polazište je govornoga kruga u mozgu osobe (npr. osobe A) u kojem su činjenice svijesti koje zovemo pojmovima (franc. *concepts*) pridružene glasovne (ili „slušne“) slike (franc. *images acoustiques*) izraza. Veza između pojmova i glasovnih slika je psihička. Na temelju te veze mozak može dati poticaj govornim organima (fiziološki proces), a zvučni valovi koji se šire od usta osobe A do uha osobe B predstavljaju fizički proces. Kod subjekta B kao slušatelja proces teče obrnutim slijedom: na temelju fizičkoga zvučnoga vala, što ga je odaslao govornik, preko slušateljeva se uha do mozga fiziološki prenosi podražaj glasovne slike, a ona je automatski povezana psihički s odgovarajućim pojmom. Kako su subjekti u komunikaciji istodobno i govornici i slušatelji, i u našoj situaciji B može djelovati kao govornik, a kao slušatelj, pa se krug potpuno zatvara. Slika: audicija-fonacija

44

Pri tome se glasovna slika (kao predodžba) nikako ne smije brkati sa samim glasom, kao što se pojam ne smije brkati s onim što predstavlja. Nužno je da se kod oba sudionika u komunikaciji (A i B) pojmovi i glasovne slike međusobno podudaraju i približno poklapaju (korelativan odnos).

⁴⁴ Ilustracija preuzeta iz De Saussure 1977: 45.

3.2. Jezični znak kao spoj označitelja i označenog

Druga de Saussureova bitna dihotomija je *jezični znak: označeno/označitelj*⁴⁵. U spomenutom govornom krugu jezik dolazi ondje gdje se glasovne slike povezuju s pojmovima. Psihičku ili mentalnu vezu između pojma i glasovne slike, u kojoj obje sastavnice jedna drugu pretpostavljaju i uvjetuju, Saussure zove *jezičnim znakom* (franc. *signe linguistique*), a jezik jedne zajednice sustav je tako shvaćenih jezičnih znakova. Jezični znak ne povezuje stvar i ime, nego pojam (predodžbu o nekoj stvari) i predodžbu o glasovnom ostvaraju imena. Da bi odvojio svoju definiciju jezičnog znaka od nekih već tada ustaljenih konotacija u drugim znanostima (npr. u psihologiji), Saussure nazive pojam i glasovna slika mijenja nazivima označeno i označitelj (franc. *signifiant* i *signifié*). Označeno odgovara značenjskom sadržaju ili značenju elementa (riječi i sl.), a označitelj odgovara glasovnomu izrazu za dotično značenje.

Veza između označenog i označitelja u danome jeziku je psihička, uzajamna i automatska (uz odgovarajuće označeno automatski se veže odgovarajući označitelj i obratno). Ta je veza arbitrarna, jer se na temelju poznavanja samo jedne sastavnice jezičnog znaka ona druga u jezicima ne može predvidjeti, nego se mora naučiti, usvojiti u komunikaciji. Ima u jezicima i primjera relativne arbitarnosti i relativne motiviranosti. Određena motiviranost, umanjena arbitarnost između označenog i označitelja postoji pri onomatopeji, izvedenicama i složenicama. Arbitrarnost je jedan od činitelja koji osiguravaju relativnu nepromjenjivost jezičnog znaka, njegovu stabilnost, neovisnost o predmetu komunikacije i situaciji⁴⁶. Tako se osigurava normalno funkcioniranje komunikacije. U jezicima jezični znak nasljeđuje iz prethodnih razdoblja i temelji se na tradiciji. Nužno je da promjenu jezičnog znaka prihvati (odobri) jezična zajednica.

⁴⁵ De Saussure 2011: 120.

⁴⁶ De Saussure 2011: xxxix.

3.3. Dihotomija eksterne i interne lingvistike⁴⁷

Jezik možemo proučavati sa stajališta veza s etnologijom, poviješću, geografijom ili politikom. Tada se bavimo *eksternom lingvistikom* (franc. *linguistique externe*). Preko takvih proučavanja ne može se prodrijeti do same biti jezika. Možemo ga proučavati kao sustav koji priznaje samo svoj vlastiti red, sam za sebe i po sebi. Tada je riječ o *internoj lingvistici* (franc. *linguistique interne*) koja je mnogo bitnija za spoznavanje naravi ljudskoga jezika. De Saussure je to usporedio s igrom šaha: a) To što je šah u Europu došao iz Perzije, ili što se drvene figure mogu zamijeniti bjelokosnima, ne odražava se na sustav jer su to eksterne činjenice, b) No, ako se poveća ili smanji broj figura, ili broj polja, ili se promijene pravila kretanja za pojedine figure, to duboko mijenja gramatiku igre i to su onda interne činjenice.

⁴⁷ De Saussure 2011: 20-23, 191.

3.4. Simultanost i sukcesivnost kao dvije osi istraživanja

Tiče se perspektive u proučavanju jezika. U svim znanostima postoje dvije osi: 1. os *istodobnosti* ili *simultanosti* (franc. *axe de simultanéites*) - (A-B) koja obuhvaća odnose među onime što supostoji i iz čega se isključuje vrijeme i 2. os je os *uzastopnosti* (franc. *axe de successivités*) (C-D) na kojoj se uvijek može promatrati samo jedan element ali na kojoj je sa svojim izmjenama smješteno i sve s prve osi⁴⁸.

Takvo razlikovanje je nužno osobito u znanostima koje se bave vrijednostima. Jezik se tako može promatrati ili sa stajališta funkcioniranja u danome trenutku, u danome vremenskom presjeku, ili se svaka jezična jedinica može proučavati u razvoju kroz vrijeme, od jednog do drugog vremenskog presjeka. *Sinkronija* je jezično stanje u danom vremenskom presjeku, a *dijakronija* predstavlja razvojne faze u vremenu, pa tako možemo lingvistiku podijeliti i na *sinkronijsku* i *dijakronijsku*. Sinkronijska (statička) lingvistika se bavi logičkim i psihološkim odnosima između supostojećih elemenata što tvore sustav, onako kako ih uočava sama kolektivna svijest, a dijakronijska (razvojna ili evolutivna) lingvistika proučava odnose koji povezuju elemente što ih ta ista kolektivna svijest ne primjećuje, a koji dolaze jedni nakon drugih i ne tvore sustav. Sinkroniju de Saussure uspoređuje s poprečnim prerezom stabljike koji otkriva strukturu biljke na određenoj razini, dok uzdužni presjek biljke omogućuje da pojedina vlakna pratimo od korijena do vrha biljke (dijakronija). Ono što se može zaključiti iz jednog presjeka ne može se zaključiti iz drugoga. Uspoređujući ta dva presjeka sa spomenutom igrom šaha to bi značilo da pozicija u šahu odgovara jednome jezičnome stanju, a vrijednost figura ovisi o njihovom položaju na ploči isto kao što neki jezični element dobiva vrijednost preko opreka prema ostalim elementima istoga sustava. *Sustav* je samo trenutačan, on se mijenja od pozicije do pozicije (svakim potezom neke od figura), naravno, pod uvjetom da vrijednosti (kao i u jeziku) ovisi o *nepromjenjivom dogovoru* (o pravilima igre) koji postoji prije početka partije i traje nakon poteza. Saussure daje prednost sinkronijskom proučavanju. Ono što je u jeziku dijakronijsko je takvo preko *govora* (*parole*), te da bi racionalno proučavanje jezika trebalo odgovarati shemi jezična djelatnost = jezik + govor. Još kaže da pankronijsko gledište nikad ne dopire do pojedinačnih činjenica jezika.

⁴⁸ De Saussure 2011: xxxiv, 80, 237.

3.5. Sintagmatski i paradigmatički odnosi⁴⁹

Svaka jezična jedinica (riječ, glas) u danome jezičnom stanju stoji u dvama tipovima odnosa prema drugim jedinicama istoga reda u istome jeziku. Ti odnosi određuju njezino funkcioniranje. Na jednoj strani su odnosi temeljeni na *linearnosti* jezika koji ne dopušta da se istodobno izgovore (realiziraju) dva elementa. Oni proizlaze iz ulančavanja riječi i drugih elemenata. U tekstu se riječi (elementi) nižu jedne za drugima, a kombinacije dvaju ili više elemenata nazivaju se *sintagmama* (npr. pro-čitati, kut-ić, s nama, čovjek je smrtan) element u sintagmi dobiva vrijednost po tome što je u opreci prema elementu iza kojeg dolazi, ili ispred kojeg dolazi ili i prema jednom i prema drugom. To su odnosi *in praesentia* ili *sintagmatski odnosi*. S druge strane, svaka riječ (svaki element) uporabljena u tekstu (diskursu) povezuje u pameti (asocira) s mnogobrojnim riječima (elementima) s kojima ima nešto zajedničko bilo u značenju, bilo u izrazu. Takvu tipu odnosa (između stvarno uporabljenog elementa i nekog elementa istog jezika koji je na toj točki isključen, sli po nekom kriteriju na nj podsjeća) Saussure je dao naziv: odnosi *in absentia* ili *asocijativni odnosi*. Za takve nizove (asocijativne) nije moguće unaprijed predvidjeti ni broj elemenata niti njihov hijerarhijski slijed. Saussure pod elementom misli na sve jezične elemente od najjednostavnijih do najsloženijih (od glasa do rečenice). Rečenica zbog velike slobode kombinacija pripada govoru, dok neke sintagme pripadaju jeziku, a druge govoru. Saussure izriječkom inzistira na tome da je u svakom trenutku jezik (*langue*) uspostavljeni sustav koji podliježe razvoju, da je jezik sustav koji poznaje samo vlastiti red i da je to sustav arbitrarnih znakova. *Arbitrarnost* jezičnoga znaka štiti jezik od svakoga samovoljnog pokušaja da ga se mijenja.

⁴⁹ De Saussure 2011: 123-125.

3.5.1 Vrijednost⁵⁰

Vrijednost je sustav ekvivalencija između stvari različitog reda, pa tako i između označenih i označitelja. Vrijednost riječi se sastoji u tome da predstavljaju misli (ideje), ali se tada postavlja pitanje čime se vrijednost razlikuje od *smisla* (franc. *signification*). Vrijednost jest element smisla, no valja ih razlikovati, jer bi se inače jezik sveo na nomenklaturu. Ako je unutar znaka označeno protivnost (suprotnost) koja odgovara označitelju, svaki je znak (a to je upravo odnos kojim se povezuje označeno i označitelj) jednako tako protivnost (suprotnost) koja odgovara drugim znakovima jezika. Jezik je sustav u kojem su svi elementi *solidarni* i u kojem vrijednost jednoga elementa proizlazi iz istodobne prisutnosti drugih elemenata. Za utvrđivanje vrijednosti potrebno je raspolagati *različitom stvari* (franc. *chose dissemblable*), koja se može zamijeniti za onu u kojoj se vrijednost utvrđuje i raspolagati *sličnim stvarima* (franc. *chose similaires*) koje se mogu usporediti sa stvarju kojoj želimo utvrditi vrijednost. Dakle, da bismo utvrdili vrijednost jedne riječi, nije dovoljno utvrditi da toj i toj glasovnoj slici odgovara taj i taj pojam, da ima taj i taj smisao, nego takvu riječ moramo usporediti s drugim riječima (dakle sa sličnim elementima) koje s njom mogu biti u opreci, da riječ ima vrijednost samo na temelju *opozicija* ili *opreka* u koje stupa u sustavu.

⁵⁰De Saussure 2011: 113-120.

3.5.2 Razlike i opozicije

U jeziku nisu važni glasovi nego *glasovne razlike* (franc. *différences phoniques*) koje omogućuju da se jedna riječ razlikuje od svih drugih riječi, jer samo *razlike* nose značenje⁵¹. Svaki se jezični segment temelji na tome što se ne preklapa (ne koincidira) s drugim segmentom pa su *arbitrarnost* i *razlikovnost* (franc. *le différentiel*) dva korelativna svojstva. Jezični označitelj je bestjelesan, njega ne tvori materijalna glasovna supstanca, nego ga tvore jedino razlike koje njegovu glasovnu sliku odvajaju od svih ostalih glasovnih slika. Za Saussurea u jeziku postoje samo razlike. Fonemi su opozitivni, relativni i negativni. Ono što od ideje ili od glasovne materije postoji u jezičnom znaku manje je važno od onog što se nalazi oko njega u drugim znakovima. To se potvrđuje i time što se vrijednost kakva elementa može promijeniti, a da se ne dirne ni u njegovo značenje ni u njegove glasove. To znači da se vrijednost mijenja samo zato što je neki susjedni element pretrpio promjenu. Jezični sustav je *niz razlika* (franc. *différences*) u glasovima koje se kombiniraju s nizom razlika u idejama. Iz usporedbe tih dvaju razina rađa se *sustav vrijednosti*, koji tvori stvarnu vezu između glasovnih i psihičkih elemenata unutar svakoga znaka. Označeno i označitelj su svaki za sebe *različiti* i *negativni*, a njihova kombinacija je *pozitivna* činjenica. Ako se među sobom uspoređuju znakovi kao pozitivni elementi, više se ne može govoriti o razlici, pa među njima postoji *opreka* ili *opozicija* i sve ono što u jeziku igra neku ulogu temelji se na igri jezičnih opozicija.

⁵¹ De Saussure 2011: 119, 121.

4. Usporedba

Kod prvih filozofa i nema pravih misli o jeziku s gledišta suvremene lingvistike. Više je to njihov pokušaj objašnjenja izvanjezične stvarnosti i bavljenje pitanjima bitka i ostalim filozofskim temama i oni jezik koriste samo kao sredstvo spoznaje, a ne kao predmet proučavanja. No riječi kao što su različitost, opreka i suprotnost koje koristi Heraklit u svom nauku koristi i de Saussure. Pa tako opisujući jezik on svoj nauk zasniva na pet temeljnih dihotomija (antinomija) koje su već ranije spomenute, različitost spominje u izjavi da u jeziku postoje samo razlike, opreke spominje pri objašnjavanju jezične vrijednosti i sintagmatskih odnosa, a suprotnost spominje objašnjavajući dihotomije. Mišljenjima Parmenida i Empedokla, njihovu tumačenju o lažnosti imena (prirodni pristup), de Saussure se suprotstavlja izjavom o konvencionalnom karakteru jezika i mišljenjem da jezik nije nomenklatura (popis etiketa za unaprijed zadane stvari i kategorije).

Sofisti su bili prvi koji su raspravu „priroda“ ili „konvencija“ primijenili na razmišljanje o jeziku, a to da je jezik uređeni sustav konvencionalnih simbola je jedna od temeljnih de Saussureovih tvrdnji. No kod sofista je to veza između imena i stvari, dok de Saussure tvrdi da unutar jezičnog znaka ta veza nije između imena i stvari, već između označitelja i označenog i da su obje komponente jezičnog znaka psihički (mentalni) fenomeni. Iako je glavni predmet bavljenja jezikom kod sofista bio dvojak (ὀρθοέπεια, ὀρθότες τῶν ὀνομάτων) treba spomenuti i jednog od najistaknutijih sofista, a to je Protagora koga je bavljenje jezikom dovelo do razlikovanja roda, no i do još nečega, a to je razlikovanje onog što on naziva *πυθμένας λόγων*, a mi zovemo „govorni akt (čin)“, koji de Saussure koristi kako bi objasnio konkretnu primjenu jezika u međuljudskoj komunikaciji.

Etimologiju, koja je bila oruđe za objašnjavanje imena još od Homera i Hezioda, de Saussure spominje u smislu „pučke etimologije“, za koju kaže da je slična analogiji, samo što se analogija zasniva na razumu, a pučka etimologija postupa pomalo nasumce i stvara samo besmislice.⁵² Mišljenjem da se niti jednom jeziku ne može odrediti dob, ispitivanje etimologija riječi postaje bespredmetno, jer je jezik uvijek naslijeđen, a to znači da slijedi iz nekog prethodnog razdoblja, koje opet slijedi iz prethodnog i tako do pojave prvog jezika, kojem ne možemo utvrditi starost (ni tko je prvi počeo govoriti, niti kojim jezikom), jer pitanje ontogeneze jezika je još uvijek otvoreno.

⁵² De Saussure 1977: 260.

Demokrita iz Abdere, suvremenika sofistika i Sokrata u ovoj usporedbi možemo spomenuti time što je bio pristalica pristupa „prema konvenciji“, što je, opet, jedna od temeljnih postavki cijelog de Saussureova učenja.

Dolazimo do Platona i Aristotela o kojima treba nešto više reći. Platonov dijalog *Kratil* smatra se prvom europskom raspravom posvećenom problemima jezika, a svojom tematikom zauzima posebno mjesto unutar cjelokupne grčke filozofske misli. U njemu su, s jedne strane, sintetizirani predsokratovski pogledi na jezik, a s druge strane, Platon kroz usta Sokrata pokušava nadrastiti te poglede i naznačiti okvire vlastite teorije jezika. U samom djelu Sokrat posreduje u raspravi o prirodi jezika između Hermogena i Kratila. Dok Hermogen vjeruje da su imena stvari nastala dogovorom, konvencijom među ljudima, i da nisu ni na koji način povezana sa samim stvarima koje označuju, Kratil smatra da između imena i stvari postoji duboka prirodna povezanost, i da svaka stvar dobiva ono ime koje joj, po njezinoj biti, najbolje odgovara. Sokrat dokazuje greške u rasuđivanju jednog i drugog sugovornika (više Hermogena nego Kratila), i, napokon, ne pronalazeći pravo rješenje, ili zacrtavajući ga tek u jedinstvu obiju teza (s laganom dominacijom Kratilove), ostavlja donošenje zaključka za neku drugu priliku. Prva lingvistička asocijacija pri čitanju onog dijela dijaloga u kojem Sokrat pobija Hermogenovo mišljenje zacijelo je asocijacija na de Saussureovu tvrdnju o arbitrarnosti lingvističkog znaka i na dugotrajnu raspravu o tom problemu što ju je vodila (pa i danas još sporadično vodi) znanost o jeziku 20. stoljeća. Naime, Sokrat, nasuprot Hermogenu koji zastupa tezu o konvencionalnosti jezika, dokazuje kako i stvari i djelovanja imaju svoju bit nezavisnu od čovjeka i kako su prvi „imenodavci“, umjetnici, poznavaoči, u davanju imena nužno težili za tim da samom fonološkom strukturom imena što je više moguće pogode i prirodnu bit stvari, jer jedino na taj način jezik postaje pogodan za svoju, prema Platonu, osnovnu funkciju - poučavanje, zapravo spoznaju univerzuma. Riječi su tako, oruđe spoznaje, a da bi bile efikasno oruđe, moraju biti prilagođene onome što spoznajemo. Sokrat to potkrepljuje čitavim nizom primjera iz grčkog jezika u kojima se, po njegovu mišljenju, jasno razaznaje ova prilagođenost i vještina prvih „imenodavaca“. Ti se primjeri najčešće nazivaju (i smatraju) etimologijama, no budući da između nekoliko desetaka ovih „etimologija“ tek poneka zaslužuje taj naziv a sve su ostale tipa „*lucus a non lucendo*“, u takvoj bi interpretaciji Platonov tekst odmah na početku prestao biti zanimljiv za današnjeg lingvistu. Zbog toga vjerujem da ova Platonova istraživanja danas ne bi trebalo shvatiti kao etimologije u klasičnom smislu te riječi, nego kao traženje stvarnog sadržaja koji su „imenodavci“ dali jezičnim znakovima, a koji se u toku vremena sakrio površnom poznavaoču i anagramski se začahurio brojnim nesistematskim promjenama:

tom se slučaju ne može negirati velika metaforička poetska snaga većine primjera, ali to, dakako, nema mnogo veze s egzaktnom naukom o jeziku. Nakon završena razgovora s Hermogenom Sokrat ulazi u diskusiju s Kratilom. U samoj kompoziciji dijaloga razgovor Sokrata i Kratila mnogo je kraći od razgovora s Hermogenom. Tu dijalog doista i postaje dijalogom: Kratil je i sugovornik, za razliku od Hermogena koji zapravo samo replikama podržava Sokratov monolog. Pošto se Kratil složio s cjelokupnom njegovom argumentacijom protiv Hermogena, Sokrat najednom započinje preispitivati: „imenodavac“, poput slikara i svakog drugog umjetnika, može biti i dobar i loš, i imena što ih on daje predmetima ne moraju sva biti ispravna i istinita; moglo se čak dogoditi da je već ishodište u imenovanju stvari bilo pogrešno, pa tako bi sve riječi bile neprilagođene onome što je njima označeno. Usprkos protivljenju Kratila, koji tvrdi da neispravna i neistinita imena uopće i nisu imena (da jeziku dakle pripadaju samo oni izrazi koji se po svojoj strukturi podudaraju s vlastitim sadržajima, a sve ostalo tek je isprazno proizvođenje zvukova), Sokrat, opet s pomoću fonoloških i morfoloških „etimologija“, pokazuje kako postoje riječi čiji izraz nikako nije u skladu sa sadržajem. Ako veza između izraza i sadržaja nije u prirodi samih stvari, ako je, na primjer, nisu - kao što bi Kratil u jednom trenutku htio - zadali bogovi, ako je arbitrarna u saussureovskom smislu, zašto je različiti govornici ne interpretiraju različito (što bi očito onemogućilo da se međusobno razumiju)? Odgovor na to pitanje u Platonovu dijalogu sadržan je u Kratillovoj replici: „Iz navike“, kaže on. Iako ni Sokrat ni Kratil ne objašnjavaju u potpunosti pojam navike, ipak je to očito povratak konvencionalističkim tezama i, u krajnjoj konsekvenciji, anticipirano relativno priznavanje de Saussureova jezičnog znaka.⁵³

Aristotel se, unutar svog bogatog filozofskog rada, bavio i pitanjima jezika. Njegov pristup je najbliži de Saussureovu i smatra se da je upravo Aristotel pokrenuo strukturalistički pristup jeziku. Njegova izjava kako riječi funkcioniraju kao simboli na konvencionalan način koji je određen članovima jezične zajednice je temeljna de Saussureova zamisao jezika kao konvencionalnog sustava simbola. Riječi označavaju stvari kroz παθήματα (utisci) duše, koja su „prva značenja“ (νοήματα) oblikovana figurativnim utiscima stvari, a nakon osjetilne percepcije. Aristotel još kaže da riječ označava stvar, no funkcionira kao simbol, a upravo misao o jezičnom znaku kao simbolu i jeziku kao uređenom skupu konvencionalnih simbola čini okosnicu de Saussureove strukturalističke jezične teorije. Aristotel dalje objašnjava da se stvari (πράγματα) doživljavaju kroz osjetila. Utisci duše (παθήματα τῆς ψυχῆς) su mentalna stanja koja slijede osjetilnu percepciju i formiraju se prije lingvističkog izraza. Zovu se sličnosti

⁵³ Odlomak je parafraza Škiljan 1992: 13-18.

(ὁμοιόματα) stvari i jednaki su za sve ljude. Izgovoreni zvuci (τὰ ἐν τῇ φωνῇ αἱ φωναί) slijede oblikovanje utisaka duše i nazivaju se simbolima i znakovima. τὰ γραφόμενα se tiču grafičke reprezentacije izgovorenih zvukova. Aristotel tumači i dvije razine „semantičkih odnosa“: 1) koji uključuje vokalne zvukove i mentalna (psihološka) stanja i 2) koji uključuje psihološka stanja i iskustvene činjenice koje nisu niti lingvističke niti mentalne. Prvu razinu možemo usporediti s de Saussureovim jezičnim znakom i to s oba njegova dijela: vokalni zvukovi kod Aristotela su označitelj kod de Saussurea, a mentalna stanja su označeno. Drugu razinu možemo usporediti s odnosom referencije (odnos znaka i označenog fenomena) u semiologiji, a upravo je sam de Saussure predložio postojanje znanosti koja bi bila nadređena lingvistici, a bavila bi se znakovima i znakovnim sustavima u čovjekovom društvenom životu i time predvidio postojanje semiologije. Aristotel još kaže da su utisci duše mentalna stanja, dakle misli, a misao je uz zvuk jedna od sastavnica (komponenata) jezika koji se, kako kaže de Saussure, nalazi između zvuka i misli. Prve misli (pojmovi) su formirane prema engramima (φαντάσματα) koji ostaju u umu nakon osjetilne percepcije stvari, a ti engrami su prirodno povezani sa stvarima i nazvani su njihovim sličnostima. Taj Aristotelov proces stvaranja sličnosti mogli bismo usporediti sa govornim činom kod de Saussurea, i to njegovim drugim dijelom kada slušatelj prima odaslane zvučne valove od govornika (fizički dio), zatim fiziološkim procesom stvaranja zvučnu sliku povezanu s pojmom. Treba reći i da Aristotel koristi termine simboli (σύμβολα) i znakovi (σημεῖα) naizmjenice bez terminološke razlike, dok de Saussure kao termin koristi jezični znak (*signe linguistique*). Prema Aristotelu su stvari reprezentirane kroz artikulirane vokalne zvuke koji imaju značenje, što možemo usporediti s ostvarenjem jezika, kao apstraktnog sistema znakova, kroz govor, koji je njegova konkretna realizacija. Aristotel smatra da govornici istoga jezika mogu komunicirati misli i ideje pomoću istog vokabulara i stoga referirati na iste stvari. Jednako tako misli i de Saussure smatrajući da govornici istoga jezika u umu posjeduju fundus znakova i da bi komunikacija bila moguća ti fundusi se moraju barem djelomično preklapati.

Nakon Aristotela o jeziku su razmišljali i Stoici. Iako je njihov pristup jeziku onaj „prema prirodi“, koji je suprotan de Saussureovu učenju o konvencionalnosti jezičnog znaka, značajni su zbog toga što su nadogradili Aristotelov semiološki trokut, pri tom koristeći termine: ono što je označeno, ono što označava i objekt reference. Da bi objasnio svoju teoriju jezičnog znaka, de Saussure mijenja izraze glasovna slika i pojam u označitelj i označeno kako bi i sličnim zvukom termina iskazao cjelovitost jezičnoga znaka, naznačavajući istovremeno njegovu dvojnost.

U ovoj usporedbi ne smijemo previdjeti Epikura i njegove sljedbenike. Epikur smatra da jezik nije stvoren „nametanjem“ i to tumači prirodnim porijeklom jezika i evolucijom jezika. De Saussure se ovdje ne slaže potpuno s Epikurovom izjavom da jezik pripada ljudskoj prirodi, kao glas, vid i sluh, već kaže da ono što čovjek posjeduje jest prirodna sposobnost da ustanovi jezik, jedan sistem određenih znakova koji odgovaraju određenim idejama i da ga pomoću govora primjeni u interpersonalnoj komunikaciji, ali i kaže da su nam glasovni organi, u neku ruku, nametnuti od prirode. Kaže da je jezik sustav znakova, pri čemu je priroda ugovorenog znaka od sekundarnog značaja, pa tako i pitanje glasovnog aparata u problemu govora. S drugim dijelom Epikurova mišljenja o porijeklu jezika (konvencionalnost) de Saussure se slaže, jer je faktor zajedničkog dogovora kod Epikura - konvencionalni karakter jezika kod de Saussurea.

Neoplatonisti pomiruju dva pristupa: „prema prirodi“ i „prema konvenciji“, oni približavaju Platonovo i Aristotelovo razmišljanje o jeziku. Najznačajniji njihov predstavnik, Amonije, kaže je jezik vrlo složen fenomen kojemu se ne može pristupiti na apsolutan način. De Saussure o istome kaže da jezik jest konvencija, no i da su govorni organi, na neki način, nametnuti čovjeku. Time i on pomiruje ta dva pristupa, poput Amonija, ističući, s jedne strane konvencionalnost jezika, i s druge strane prirodnost ljudskog govornog aparata, koji nam je, po njegovu mišljenju, nekako nametnut kao optimalno sredstvo kojim komuniciramo znakove jezika.

5. Zaključak

Proučavanje jezika, dakle, počelo je razmišljanjima o jeziku kao nezaobilaznoj pojavnosti u ljudskome društvu. Jezik kao sredstvo međuljudske komunikacije postoji od najranijih dana čovjekova društva. Težnja za prenošenjem iskustva postoji kod čovjeka još iz vremena najranijeg čovjekova udruživanja kao efikasnijeg načina opstanka ljudske vrste. Najboljim sredstvom prenošenja iskustva za čovjeka pokazao se upravo ljudski jezik, kao sustav simbola za prenošenje njima odgovarajućih ideja. Temeljeći se na dvije amorfne mase, misli i zvuku, jezik ima sposobnost oblikovanja, izražavanja i prenošenja iskustva, a to iskustvo onda postaje znanje, koje se onda može prenositi i pohranjivati. Čovjekova sposobnost da usvoji neki jezik je odlika vrste i naziva se jezičnom kompetencijom. Vidjeli smo da se od najranijih vremena čovjek njome služio. Isprva su to bila razmišljanja i pokušaji pronalaženja prvoga jezika (Psametihov pokus), zatim veze između imena i stvari, koja je isprva bila objašnjavana pomoću mitologije i bogova pomoću kojih se objašnjavalo sve što se tiče čovjekova života i djelovanja. Kasnije su uslijedili pristupi „prema prirodi“ i „prema konvenciji“ koji su kroz djela istaknutih filozofa bili različito tumačeni. Sve što su oni imali za reći o jeziku je proučavao i Ferdinand de Saussure, koji je na temelju njihovih razmišljanja sačinio i vlastitu teoriju jezika kasnije nazvanu - strukturalizam, i njegove ideje i misli o jeziku kao uređenom sustavu simbola koji služi međuljudskom sporazumijevanju predstavljaju prekretnicu cjelokupne suvremene lingvističke misli. Možemo reći da je on svoju teoriju razvijao koristeći se razmišljanjima mudraca iz daleke prošlosti i tako kroz njegovo djelo (i djela znanstvenika nakon njega) ta razmišljanja traju sve do danas.

Bibliografija

- De Saussure, Ferdinand. 2011. *Course in general linguistics*. Translated by Wade Baskin. Ur. Meisel, Perry.; Saussy, Haun. Columbia University Press. New York.
- Diels, Hermann; Kranz, Walther. 1903. *Die Fragmente der Vorsokratiker griechisch und deutsch*. Weidmannsche buchhandlung.
- Dosse, Francois. 1997. *History of Structuralism*. University of Minnesota Press.
- Giannakis, Georgios. 2000. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Brill. Leiden.
- Koerner, E. F. K.; Asher, R. E. 1997. *Concise History of the Language Sciences*. Pergamon. London.
- Kovačec, August. 2000. *Ferdinand de Saussure i strukturalizam*. Školska knjiga. Zagreb
- Lesky, Albin. 2001. *Povijest grčke književnosti*. Golden marketing. Zagreb
- Sosir, Ferdinand. 1977. *Opšta lingvistika*. Nolit. Beograd.
- Škiljan, Dubravko. 1985. *Pogled u lingvistiku*. Školska knjiga. Zagreb
- Škiljan, Dubravko. 1992. *Dijalog s antikom*. Latina et graeca. Zagreb.
- Van Doren, Charles. 2005. *Povijest znanja - prošlost, sadašnjost i budućnost*. Mozaik knjiga. Zagreb.